

KNHOVNÍK NEBO ROBOT – Budoucnost profese v XXI. století

Alain Massuard

Překlad příspěvku předneseného na slavnostním shromáždění ke 40. výročí založení Svazu knihovníků a informačních pracovníků (SKIP) v Městské knihovně v Praze dne 20. listopadu 2008.

Svaz českých knihovníků a informačních pracovníků mi prokázal velkou čest svým pozváním, abych přednesl svůj příspěvek na konferenci ke 40. výročí jeho založení. Chtěl bych velice poděkovat vaší čestné předsedkyni paní Jarmile Burgetové, přítelkyni Jarmile, že mi dala možnost stát tady teď před vámi.

Velice si toho vážím z několika důvodů.

Především proto, že jsem čtyři roky pracoval v téhle zemi, tady v Praze, a že tyto čtyři roky byly příležitostí k plodné spolupráci s vaší organizací. Díky Jarmile Burgetové, Anně Machové a také díky mým kolegům z mediátéky Francouzského institutu v Praze jsme zavedli pravidelnost do činnosti frankofonního klubu SKIPu, který je významným místem odborné diskuse a srovnávání zkušeností. Podařilo se nám zorganizovat vzájemné návštěvy knihovníků v obou zemích; také jsme otevřeli kurzy odborné francouzštiny pro knihovníky.

Vašeho pozvání si velice vážím také proto, že to znamená, že jste na mě nezapomněli, stejně jako já nezapomínám na vás, že se vytvořily přátelské vazby, jež jsou bezpochyby nejlepším základem profesní spolupráce mezi zeměmi.

Vaše pozvání provázal návrh, abych pojednal o budoucnosti naší profese. Já jsem starý knihovník, na sklonku kariéry a shodou okolností ta moje kariéra začala před čtyřiceti lety, v době, kdy vznikl váš svaz. Lépe už to vyjít nemohlo! Neslibuji vám, že zde narysují perspektivu příštích čtyřiceti let – i když bych si s vámi rád dal schůzku, až SKIP bude slavit své osmdesátiny – ale pokusím se alespoň vyvodit některé směry vývoje knihovnické profese v nadcházejících patnácti letech.

Svůj příspěvek jsem nazval: *KNHOVNÍK NEBO ROBOT : Budoucnost profese v XXI. století*, což samo o sobě nastoluje problematiku, které se budu věnovat: jde o naše přežití, nás, odborníků v oboru.

Dovolte mi ale, abych se v krátkosti vrátil k tomu, čím byli knihovníci před čtyřiceti lety, aby nám bylo jasné, jakým významným vývojem už výkon naší profese prošel.

Před čtyřiceti lety informační technologie v knihovnách pochopitelně neexistovaly. Jeví se to jako samozřejmé, ale přesto, zamysleme se okamžik nad tím, co to znamená: pro knihovníky to znamená ruční zpracování katalogů, obtížné a zdoluhavé zavádění norem, komplikovanou výměnu bibliografických údajů mezi knihovnami, protože k tomu chyběla jakákoliv technická podpora. Pro veřejnost to znamenalo, že přístup k bibliografickým údajům byl možný pouze v knihovnách nebo pomocí tištěných katalogů, které stály hodně peněz a nikdy nebyly aktuální. Katalogy knihoven měly různou podobu, od rejstříků po kartotéky, lístky psané nejdříve ručně, později na psacím stroji, desetkrát opravované, často chybně založené, někdy zpracované dvojmo nebo s chybami v signatuře. Sjednotit tyto rejstříky, integrovat je, byl nemožný úkol, i když jsme o tom všichni snili.

Naproti tomu to dodávalo knihovníkovi určitou všemocnost vůči čtenáři, téměř jistotu, že

bude neopomenutelným prostředníkem mezi ním a dokumentem. Měli jsme v rukou kódy, i když jsme začínali ztrácet erudici, na níž se po staletí zakládal dialog mezi knihovníkem a čtenářem.

Tato všemocnost se projevovala také ve způsobu přístupu k dokumentům. Nemusím asi připomínat, že volný přístup nebyl ani ve veřejných knihovnách zdaleka pravidlem a že ruční vyhledání zápůjčky dodávalo knihovníkovi možnost být nepostradatelným a přísným článkem mezi knihou a čtenářem. Teď se nad tím usmíváme, ale pamatuji se, že když jsem byl žákem lycea v malém provinčním městě, stalo se mi, že jsem se setkal s knihovnicí, která, když registrovala moji výpůjčku, mi řekla: „Hodí se vůbec ten román pro váš věk? Jděte se zeptat hlavní knihovnice, jestli vám dovolí si ho vypůjčit.“ Je pravda, že mi bylo sotva šestnáct nebo sedmnáct! Naštěstí hlavní knihovnice byla žena svobodomyšlná a dokonce mi umožnila přístup do depozitáře starých tisků; musím říci, že dokonce díky ní jsem se stal knihovníkem.

Když jsem hovořil o dokumentech, uvedl jsem pouze knihy; mohl bych pochopitelně přidat periodika, ale pokud jde o další nosiče, tak před čtyřiceti lety jsme s nimi byli rychle hotovi: mapy a plány, tisky, mikrofilmy a mikrofiše, daleko vzácnější už byly fotografie, s nimiž jsme si tak úplně nevěděli rady, a pak vinylové desky, ty slavné černé desky, které se staly sbírkovými předměty. A to ještě ty poslední uvedené dokumenty všechny knihovny neuznávaly!

Tak takhle vypadal stručný obraz toho, co jsme zažívali my, kdo jsme chodili před čtyřiceti lety do knihoven. Ve Francii tehdy málo zaměstnanců mělo příslušné knihovnické vzdělání, hodně se jich učilo za pochodu, ale abych byl přesný, musím zdůraznit, že tu byla snaha dělat práci dobře, byla tu zvědavost a zájem, díky němuž docházelo během odborných setkání k vášnivým debatám a jenž nebudil dojem, že se člověk stává členem nějaké korporace, jež ustrnula na svých starých praktikách.

Kdybychom udělali rychlý skok až do doby, jež bezprostředně předcházela té, v níž žijeme dnes, řekněme na konec XX. století, co významného pro knihovníky se událo a jaké to mělo důsledky pro profesi?

- Volný přístup ke sbírkám se rozšířil nejen v knihovnách pro širokou veřejnost, ale znamenal všechny typy knihoven, včetně národních – mám pochopitelně na mysli studijní knihovnu Francouzské národní knihovny, ale i Alexandrijskou knihovnu a Národní knihovnu Quebecu – a velké vědecké knihovny.
- Došlo k diverzifikaci informačních nosičů, objevily se CD, videokazety, CD-ROM a knihovníci je začali brát v úvahu postupně s tím, jak se objevovaly na trhu a jak se začal rozvíjet koncept mediátéky. Tato politika se díky hudbě a obrazu zasloužila bezpochyby o to, že se typ návštěvníků knihoven rozšířil; někdy také ale vedla do slepé uličky, když knihovníci zakoupili dokumenty ve formátech, které brzy zanikly, jak tomu bylo například s videodeskami.
- Využití informatiky stále rostlo, začala se používat od zpracování zápůjčky až po vytváření katalogů, později k celému řízení knihoven.

Důsledky na profesi a na způsob jejího výkonu byly značné.

Zaprvé se značně rozšířily funkce, které má knihovník vykonávat. Vyžadovalo se po něm, aby byl manažer, aby řídil organizaci práce, rozpočty i zaměstnance, chtělo se po něm, aby byl expertem na datové formáty, odborníkem na multimédia, znal dobře informatiku a byl schopen sledovat její vývoj, dobře komunikoval, aktivně provozoval sociologii čtenářů, aby byl partnerem při jednání s architekty, politiky, lobbistickými skupinami ... a dokonce i s jinými knihovníky atd., atd. ...

Dopad změn na vzdělávání byl také ohromný. Nejdříve proto, že bylo obtížné vytvořit nový profil knihovníka. Každá nová funkce měla své přívržence, kteří chtěli na vzdělávání knihovníků zanechat svoji stopu: byli to manažeři, představitelé kulturní politiky, informatici, sociologové, mediální odborníci ...

V celém vývoji nejvíce překvapí to, že se do té doby ještě nikdy tolik nehovořilo o jedinečnosti knihovnické profese. Přesto ve Francii, právě v onom období posledních patnácti let XX. století, bylo odborové a profesní zastoupení knihovníků rozptýlené jako nikdy předtím, vznikala sdružení ředitelů různých typů knihoven, v rámci celostátních svazů se vytvářela regionální seskupení a odborová reprezentace, která by si mohla činit nárok na zastupování všech knihovnických profesí, zanikla.

Požadavek uznání jedinečnosti profese spočívá bezpochyby v úspěchu, který knihovny prožívaly od poloviny 70. let do konce století. Byl to úspěch u veřejnosti, kdy došlo k velkému nárůstu její kvantity i kvality a díky němu se knihovny staly nepostradatelným subjektem demokratizace kultury; byl to úspěch ve zvládnutí postupů řízení, díky němuž byly knihovny po dlouhou dobu vzorem modernizace veřejné vybavenosti; a také úspěch v jejich politice zviditelnění, založené na odvážné komunikační politice nebo významných architektonických počinech.

Díky těmto úspěchům získala profese nepopíratelně novou hodnotu, ať již svojí image nebo kariérami možnostmi a knihovník XX. století byl natolik vzdálen své dřívější karikatuře, že se profese stala žádanou. Zdá se mi, že tuto dobu dobře ilustruje film Erica Rohmera *L'arbre, le maire et la médiathèque* (Strom, starosta a mediátka) z roku 1992.

Tahle pěkná saga mohla pokračovat, a pro knihovníky rozhodně pokračovat měla.

A pak přišel začátek XXI. století a najednou, ouha, jako by se všechno zhroutilo! Návštěvnost veřejných knihoven začíná upadat i v těch zemích, které všichni považujeme za absolutní vzor kvality, tedy ve Skandinávii; ve Francii průměrná míra zápisů přestala narůstat, dokonce o něco klesla, a zejména došlo k poklesu získávání čtenářů z řad znevýhodněných skupin obyvatelstva. V USA lidé z oboru s úžasem zjišťují, že do roku 2020 odejde do důchodu více než 60 % knihovníků a že jejich nástupci nejsou. V síti městských výpůjčních knihoven v Paříži regály zabírají hudební dokumenty, protože nelegální stahování hudby z internetu se provozuje čím dál tím víc. V pařížské BPI, veřejné informační knihovně v Centre Pompidou, denní návštěvnost klesá, a pokud se průměrná doba návštěvy prodlužuje, počet těch, kteří se takzvaně ničeho nedotknou, tedy uživatelů, kteří během své návštěvy nepoužijí žádný dokument knihovny, dosahuje nyní 15 %. Ve Velké Británii zpráva Tima Coatese hovoří o katastrofickém úpadku britských knihoven, u nichž všechny ukazatele by byly červené.

K čemu došlo, že se názor, který jsme si o vývoji knihoven mohli vytvořit, tak změnil, a v jeho důsledku i názor na naši profesi?

Jak to velice dobře definovala francouzská studie z roku 2005, kterou zpracovala pro ministerstvo kultury Univerzita v Evry, naše profese spočívá na třech pólech, které dost dobře definují oblasti, v nichž má knihovník povinnost dosáhnout výsledku:

- Prvním pólem je politik, ať je povaha jeho zastoupení v našich institucích jakákoliv, ať to je volený zástupce územních samospráv nebo představitel centrální státní správy;
- Druhým je veřejnost ve své rozmanitosti a různosti logik, na nichž stojí její očekávání;
- Třetím pólem jsou sbírky, které jsou zároveň očekávaným účelem pro veřejnost, předmětem užití pro obě strany a místem, kde knihovník projevuje své odborné znalosti prostřednictvím akviziční politiky, ale i vytvářením katalogů a tříděním podle klíčových slov.

Povaha prvního z těchto tří pólů se vůbec nezměnila. Knihovníci mají vždy zájem vytvářet seriózní, upřímné a efektivní vztahy s orgány, které nad nimi vykonávají dozor. Skoro lze říci, že kultura politiků se vyvíjela zároveň s kulturou knihovníků. Obě skupiny se současně zprofesionalizovaly, obě zanalyzovaly z pohledu kulturní politiky úlohu knihovny, obě dodaly nebo si vyžádaly ukazatele výkonnosti a nástroje řízení. Když politici chtějí výsledky, knihovníci vědí, že pokud chtějí mít pěkné rozpočty, tak tyto výsledky musí mít!

Dvěma dalším pólům bych se rád věnoval z pohledu nástroje a prostředku, který je spojuje, a z pohledu toho, co je – možná – vzdaluje, a tím jsou informační a komunikační technologie. Díky nim můžeme sestavovat sbírky, vytvářet kvalitní katalogy, udržovat si aktuální znalosti týkající se nebo i stojící mimo naši profesi. Mohou být podporou nejlepších prezentčních i distančních nástrojů pro komunikaci s uživateli. A zároveň právě tyto technologie uštedřily za posledních deset let nejtvrďší rány opodstatněnosti existence knihovníka.

Jak?

Zaprvé tím, že určitý počet úkonů zbavily jejich smyslu, a vzhledem k tomu, že to byly úkony manuální nebo napůl manuální, byly také příležitostí ke kontaktu mezi čtenářem a knihovníkem, v nichž knihovník prokazoval svoji odbornost, a tedy i užitečnost. Mám na mysli hlavně nahlížení do katalogu a vyřizování výpůjček. Přistoupili jsme na to, aby naši odbornost nahradil stroj, sami jsme se nakonec i přičinili o to, aby byl čím dál tím výkonnější. Automatizované katalogy lze prohlížet na dálku, jejich používání je čím dál tím jednodušší a běžnější, nabízejí takovou bibliografickou znalost, jaké by nebyl schopen ani ten nejlepší knihovník. Dokonce budou schopny nabízet i to, co dosud neuměly, tedy poradit, jak to ukazuje budoucí informační systém pařížských městských knihoven, v němž katalog vytvořený podle vzoru marketingových nástrojů supermarketů bude umět rekonstruovat minulost vašich výpůjček, sdělit, co čtou ti, kteří si přečetli stejnou knihu, vytvářet analogická seskupení podle autorů, titulů, témat, zkrátka nasměrovat vás skoro tak dobře jako knihovník. Výpůjčování a vrácení knih, které nešlo tak rychle, jak by si uživatel přál, a jež stejně neumožňovalo knihovníkovi plnit jeho úlohu, bude zcela automatizováno a nabídne uživateli ještě další plus, tedy orientaci ve sbírkách na základě empatie s neviditelným spočenstvím dalších čtenářů.

Toto je jedno z rizik, jak robot může vyřadit knihovníka!

Ale to není všechno. Nové informační a komunikační technologie zpochybnily samotný pojem dokumentu. Mohl bych parafrázovat Mallarméa a jeho slavný výrok: „Byl dotčen verš!“ a křičet z plných plic: „Byl dotčen dokument!“, protože od objevení knihy skutečně ještě nikdy nosiče informací nezaznamenaly takovou revoluci. To, že díky digitálním technologiím se informace oddělila od svého nosiče, vyvolalo sérii důsledků a knihovníkům určitou dobu trvalo, než pochopili, o co jde.

Prvním důsledkem byl úplný nebo postupný zánik některých nosičů, jako například videokazet a zvukových CD. Je jisté, že to více či méně otrásl i specializacemi, které se v naší profesi na tyto nosiče vytvořily, tedy s odborníky na videotéku, mediátéku a fonotéku.

Druhým důsledkem je zpochybnění knihovnické profese vyhledávači na internetu, zejména Googlem. Každý uživatel si může pomyslet, že knihovník je méně kompetentní než vyhledávač, který mu za 0,26 vteřin nabídne 1 220 000 odkazů (trochu zjednodušující pohled od knihovníka, to přiznávám) na dotaz: knihovnická profese.

Ale ten poslední důsledek je ještě horší, protože existence většího a účinnějšího zdroje informací než jakým může být jakákoliv knihovna, tedy internetu, zpochybňuje samotnou myšlenku knihovny. A jde o zdroj, který je přístupný odevšad, kdykoliv ve dne v noci a bez složitých pravidel, která knihovny mají.

Knihovník si pochopitelně udržel od této myšlenky rozumný odstup. Ví, že knihy budou existovat vždycky – a je rád, že se vracíme k tomu hezkému slovu knihovna, i když po léta vštěpoval svým budoucím kolegům, že slovo mediátéka je symbolem revoluce ve vědě, jejímž nositelem je naše profese. Ví, že je absurdní vyhledávat v 1 200 000 odkazech látku pro tento příspěvek a že propracovaná bibliografická rešerše vzniká podle modelu, který každý uživatel internetu nemá na dosah. Ví, že internet může zažít velkou poruchu. Ví, že jednoho dne to bude všechno zpoplatněno. Tohle všechno knihovník ví, dokonce je za to placený, sleduje nejnovější vývoj v oblasti dokumentů ...

Až na to, že když veřejnost bude čím dál tím méně chodit do knihoven, přičemž ale politici budou stále žádat, abychom skládali účty ze své činnosti, budou přidělovat rozpočty poměrně k návštěvnosti knihoven, a tak prostředky na to, abychom se vyrovnali s tím ohromným přerodem, jímž procházejí naše zařízení, se natolik ztenčí, že knihovny budou v ohrožení.

Co si o tom máme myslet? Co máme dělat?

Nejsem astrolog, nedokážu vyčíst budoucnost knihoven a naší profese z kávové sedliny ani z taroků, ani z křišťálové koule.

To neznamená, že se nedají vyjádřit některé hypotézy. Vycházejí z velké skepse a zároveň paradoxně i z přesvědčení, že člověk je nadaný inteligencí, díky níž má velkou schopnost přizpůsobit se.

Část mých hypotéz vychází ze zjištění, že na prvním místě je užítí a pak teprve technika. Vždycky jsem učil své studenty, že neexistují špatné knihy, ale špatná četba. Je tedy možné dobře využívat špatnou techniku (vždycky se mi zdálo, že auto je k tomu skvělým příkladem).

My knihovníci tedy musíme vsadit na něco, co se opírá o sociologii.

První, na co vsázíme, je kolektivní používání dokumentových zdrojů, alespoň tehdy, kdy se je učíme používat. Knihovna stejně jako škola se musí hlásit ke své lektorské roli ve společnosti. Je místem, kde se utváří vztah k vědě, místem kritiky, místem vzdělávání a učení. Ekonomická krize – nemám z ní radost, ale je to tak – by měla urychlit tento způsob využívání knihovny. Takový vývoj si vyžaduje, aby knihovník dal veřejné službě novou hodnotu, nový obsah, a to při jejím poskytování na dálku, jak to udělali mí kolegové z Lyonu vytvořením tzv. otevřeného přístupu k vědě, portálu, kde uživatel může klást otázky k různým tématům a knihovníci na ně odpovídají. Je také třeba, aby knihovníci vzali v úvahu, že veřejnost je taková, jaká je, a ne taková, jakou by si jí přáli mít. Je bouřlivá a přelétává, někdy nehovoří stejným jazykem, vyhledává informace spíše praktického rázu než kulturu. Ústřední knihovna v Itálii v Boloni, la Sala Borsa, se mi jeví jako dobrý příklad tohoto vývoje. V Kolumbii v Bogotě jsem viděl knihovnu zřízenou v bývalé továrně na zpracování komunálního odpadu. Také dobře vyhovovala této myšlence: málo dokumentů, hodně míst v čítárně, hodně internetu, možnost všude se něco dozvědět a místo knihovníků přímo mezi uživateli.

To druhé, na co můžeme vsadit, je revoluce v zavedených postupech. Pokud to, že se informace oddělila od svého nosiče, zpochybnilo existenci knihovny jako takové, pak také otřásl našimi zvyky individuálního vlastnění dokumentů. K tomu přidejte ještě nějaké to ponaučení z trvale udržitelné ekonomiky a napadne vás, že veřejnost zase bude využívat takovou službu, která jí zdarma nabídne vyříděnou, pravidelně obnovovanou a atraktivně předloženou informaci. Aby knihovníci vyhověli takovému požadavku, musí umět co nejlépe spravovat rozpočet na akvizice, řídit výpůjčky a provádět přenos velkého množství dat.

Třetí, na co vsázíme, stojí na myšlence, že knihovny budou schopné si osvojit vývoj informačních technologií, propojit je s tradičními dokumenty v novém modelu, který distančně i prezenčně poskytne digitální zdroje za pomoci vysoce kvalifikovaného personálu a

na velice výkonných terminálech, jak z pohledu samotných dokumentů, tak i nabízeného technologického prostředí. Tehdy se objeví elektronické knihovny propojené v síti, různé typy spolupráce mezi knihovnami, vzdělávací instituce, zprostředkování bydlení a práce, kulturní nabídka, a tím knihovna získá novou roli nástroje demokracie. Knihovníci by tedy měli být velmi dobře obeznámeni s technologickými i společenskými novinkami. Zavedení nových informačních systémů, které probíhá v pařížských městských veřejných knihovnách (informační systém má být implementován od konce ledna 2009), jde, jak se mi zdá, touto cestou tím, že nabízí přístupy k aplikacím, které zdaleka přesahují pouhý přístup ke katalogu nebo na internet; nabízí například typ aplikace pro vedení administrativy, nástroje na počítačovou editaci, softwary na retušování obrazu, na vytváření videa, formátu html, atd., ale také výuku jazyků a různé didaktické programy. Digitální sbírky budou obsahovat zdroje textové, hypertextové, hypermediální, fotografické, multimediální, zvukové, audiovizuální. Tyto digitální zdroje budou katalogizované a přístupné z lokálních serverů.

Přidělování přístupů do multimediálního systému se bude vyznačovat modulárností a bude dáno typovými profily, z nichž hlavní budou tyto:

- Profil vědecký pracovník
- Profil mládež (pomoc s úkoly, doplňková školní činnost, výchova hrou ...)
- Profil samostatné vzdělávání (výuka jazyků, výukové programy ...)
- Profil hledání zaměstnání
- Profil nevidomý nebo slabozraký nebo neslyšící uživatel
- Profil využívání audio CD nebo digitálního videa

Knihovník tedy bude mít důležitou roli v zařazování těchto zdrojů a znovu získá svou společenskou funkci lektora.

Vidíte, že od pesimistického zjištění jsem se dostal k optimistickému závěru. Nevěřím v knihovníka, který by byl zahlcen technikou nebo by se stal hybridní bytostí, na niž by se naroubovala kdovíjaká odnož informatiky. Realita bude zcela jistě jen zčásti tím, co jsem vyjádřil v bodech, na které máme vsadit. Skutečnost je navzájem mezi sebou zkříží a propojí tak, jak si to vůbec nedokážeme představit. Musíme být tedy bdělí, dávat pozor na vše, co je nové, co se objeví, musíme mít fantazii a dokázat reagovat. A hlavně, nesmí v nás vyhasnout zájem o vědění, ani touha se o něj podělit.

Přeji SKIPu v jeho práci nad úvahami a obhajobě našeho společného majetku, jímž je naše profese, dlouhou budoucnost.

Příklad Eva Jettelová
e-mail: jettelova@centrum.cz